

жливим у відображенні нерозривності історичного поступу, безперервності культурних традицій у суспільстві. Тому так хвилююче сприймаються слова дружини Ф.Ернста – Т.Л.Ернст про нього в листі до С.І.Білоконя від 22.10.1967 р.: «Никакие испытания и лишения не могли сломить в нём страстной любви к своему делу, упорного желания служить ему постоянно и единственно» (с.268). Безперечно, праця С.І.Білоконя стане міцним підґрунтям для подальших досліджень визначної постаті у вітчизняній культурі – Ф.Ернста та його епохи.

Аналізуючи видання центру культурологічних студій, не можна не відзначити джерелознавчий аспект. Кожна порушена проблема спирається на потужну джерельну й історіографічну основи. Не є винятком книга С.І.Білоконя «Нові студії з історії більшовизму. I–VIII» (К., 2007), яка включає декілька розвідок автора, об'єднаних проблемою політичних репресій в Україні у 1917–1930-х рр. У ній він намагається на конкретних прикладах масових розстрілів у 1917–1921 рр. проаналізувати методи і засоби збройної боротьби з ідеологічним ворогами та простежити їх застосування вже в 1920–1930-х рр., коли вони набувають потворних форм.

Важливою складовою монографії є опубліковані документи архівно-слідчих справ репресованих церковних служителів, діячів культури. Про знищення культурних цінностей у роки голодомору, грабування їх такими організаціями, як Торгсин, Госторг, «Международная книга» й іншими, автор свідчить безапеляційною мовою документів. Дослідник продовжує пошук пограбованих сховищ, уміщуючи листи до завідувача рукописного відділу ЦНБ АН УРСР М.П.Візиря, розповідає про залишки монастирських рукописних книг Межигірського монастиря, будівлі якого були знесені у зв'язку зі спорудженням заміської дачі П.Постишева (с.181–184).

РЕЦЕНЗІЇ

У книзі подається детальний історіографічний огляд проблеми поховань жертв терору у Биківні та Вінниці. С.І.Білокінь простежує публікації, не обмежуючись радянськими виданнями, а широко залучає зарубіжні, аналізує висвітлення даної проблеми у роки Другої світової війни й ученими з діаспори, підкреслює зрушення в дослідженні теми політичних репресій науковцями незалежної України. Зазначимо лише, що примітки до текстів становлять 805 позицій і включають цілу низку праць з окресленого питання.

Такий напрям у наукових дослідженнях центру сприяв появі окремої серії «Джерела до культурологічних студій», а випуск 1 (Ротач Петро Петрович. Бібліографічний покажчик. К., 2007) присвячено відомому письменнику з Полтавщини, історику літератури, краєзнавцю Петрові Ротачу (1925–2007 рр.). Продовжуючи кращі традиції своїх попередників, популяризаторів національної історико-культурної спадщини, останній усе своє життя, незважаючи на постійний тиск з боку каральних органів, досліджував та публікував маловідомі сторінки історії, культури України і зокрема Полтавщини. Його творчий доробок становлять 28 книг, численні статті у збірниках, часописах, періодичних виданнях України, Польщі, Німеччини, Чехії, Югославії, Канади тощо. Ім'я П.П.Ротача широко відоме серед науковців, краєзнавців в Україні й за її межами. Його творча спадщина, яка вмістила 3128 назв, створила могутню основу українського літературознавства, краєзнавства, культурологічних досліджень. Перші кроки з її систематизації зроблено. Тепер справа за наступниками, котрі будуть звертатися до творчого доробку П.П.Ротача.

Ознайомлення з працями центру культурологічних студій дає підстави стверджувати, що у структурованій сучасній історіографії з проблем політичних репресій в Україні у 1917–1930-х рр. чільне місце належить дослідженням С.І.Білоконя. Публікуючи результати своїх багаторічних досліджень, він відтворив цілий пласт суспільно-культурного життя в Україні у зазначений період, увів до наукового обігу унікальні архівні джерела, створив багату історіографічну базу з проблеми політичних репресій. Відзначимо також його внесок у розвиток усної історії. Зібрані ним свідчення учасників подій не лише цінні з наукового погляду. Через них учений вміло поєднав покоління й епохи в єдиний історичний процес. Діяльність очолюваного С.І.Білокономем центру культурологічних

студій є плідною та перспективною, а ті праці, котрі уже стали набутком наукової громадськості, формують міцну основу для наступних аналітичних досліджень.

Стороженко І.

Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. – Кн.2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – Дніпродзержинськ, 2007. – 415 с.

І.С.Стороженко давно відомий серед наукового загалу як поважний дослідник і знавець військової історії часів Хмельниччини. Його невтомна й копітка праця в цій царині увінчалася солідною монографією, в якій учений скрупульозно дослідив генезис, еволюцію та реформування організаційної структури Запорозької Січі від прикінцевих десятиліть XVI ст. до 1652 р., запропонувавши при цьому низку оригінальних, хоча і контраверсійних гіпотез. Книга насичена численними схемами, картами, діаграмами і є витвором поліграфічного мистецтва.

Структурно праця складається зі вступу, шести досить великих розділів, висновків і покажчика використаних джерел та літератури. І хоча у бібліографії відсутні архівні матеріали (розглядувана доба щодо історії козащини ними дуже бідна), науковець залучив усі опубліковані в Україні, Росії, Польщі й поза ними джерела, а також дослідження всіх європейських істориків, які вивчали проблему формування і розвитку козацтва. На підставі означеного, вивчаючи дане явище, вчений намагався розкрити його сутність, тим самим пізнати істину й донести наслідки своїх непростих пошуків та роздумів до читача.

У вступній частині автор визначив низку завдань, котрі поставив перед собою, вказав на загальні положення і дослідницьку програму методологічного забезпечення наукового пошуку. Відтак, у першому розділі він зупинився на рівні опрацювання поставленої ним проблеми в українській, російській та польській історіографіях, скрупульозно аналізуючи праці А.Скальковського, М.Грушевського, Д.Яворницького, М.Слабченка, О.Рябініна-Скляревського, А.Гурбика, О.Толочка, С.Леп'явка, В.Маєвського, О.Галенка й ін. Робиться висновок про неузгодженість наукових версій названих дослідників і про наявність прогалів та «білих плям» в історії козащини й Січі, котрі науковець спробує розкрити, виклавши власне бачення проблеми.

У другому розділі монографії йдеться про Великий степовий кордон як військову систему. Указавши, що вперше цей термін увів до обігу Я.Дашкевич, а науково (щодо історії козацтва) обґрунтував С.Леп'явко, І.С.Стороженко структурує Великий кордон на зону відчуження, прикордонну територію і гінтерланд (район, що примикає до певного центру). Далі ретельно досліджується роль та місце зони відчуження – Дикого поля; прикордонної території – Київщини й Брацлавщини з півночі та Кримського ханату з півдня; гінтерланду – держав, суміжних із Великим кордоном (Росії, Польщі, Туреччини). На думку вченого, його інтегральною функцією як військової системи стало виконання ролі прозорого бар'єра між війною і миром із часовою перевагою у хронологічному вимірі воєнних конфліктів над мирними перепочинками.

Організаційна структура й лицарська ідеологія українського козацтва, що передували утворенню Запорозької Січі, стали предметом аналізу у третьому розділі книги. Автор зупиняється насамперед на генезисі та еволюції організаційної структури козацтва у другій половині XVI ст. За його версією, до Люблінської унії (1569 р.) чиєсь козакування означало не соціальне становище, а спосіб життя, до того ж криміналізований. Опісля того козацтво (тобто відповідні елементи від селян до магнатів) поступово набуває форми певного соціуму, дислокуючись спочатку у волостях (1570–1578 рр.), а згодом – у дніпровському Пониззі (1579–1590 рр.). Після цього, піддавши критиці господарську, або промислово-уходницьку, теорію походження козацтва М.Грушевського (незрозуміло, що правда, чому тільки саме її, позаяк існують й інші), І.С.Стороженко обґрунтовує детерміновану ним лицарську корпоративну ідеологію та показує, як на її підставі було реалізовано механізм утворення Базавлуцької Запорозької Січі – «держави-міста».

Власне, вона і стала першою Січчю. Існування до неї інших січей (у значенні містодержави) дослідник заперечує. Щоб довести істинність власних тверджень, він перехо-

дить до четвертого розділу, в якому поетапно простежується генезис й еволюція організаційної структури Базавлуцької Січі саме як міста-держави. Указавши на особливості українського державотворення, історик поетапно висвітлює процес організації кошів на островах Великого Лугу та становлення січового війська, досліджує системні й правові засади утворення Базавлуцької Січі, її територіальну і хронологічну локацію, характер опанування козаками волості та перші повстання.

На підставі наявних джерел, використовуючи метод екстраполяції на минуле, автор монографії самостійно моделює організаційні структури Базавлуцької Січі. Він вважає, що однією з причин суперечок щодо хронологічного й територіального визначення виникнення першої Запорозької Січі є те, що ця подія розглядалася раніше без урахування еволюційного процесу організаційних структур українського козацтва, а також правового забезпечення його з боку уряду Речі Посполитої. Тобто без урахування оптимального співвідношення можливостей і необхідності появи козацтва як соціального стану.

Зупинившись на його військовій доктрині, науковець вказав на знищення Базавлуцької Січі у 1638 р., підкресливши, що більше після цього місто-держава не відроджувалася до 1652 р. Існували лише коші-січі (тимчасові військові табори козаків). Це друга концептуальна новація вченого, яку він намагається обґрунтувати та довести в п'ятому розділі («Відродження Б.Хмельницьким за власним проектом у 1652 р. Запорозької (Чортомлицької) Січі замість знищеної польською армією у 1638 році Базавлуцької Січі»).

У цьому розділі вказано на причини, що змусили гетьмана, властиво, створити Запорозьку Січ, аналізуються її структурні елементи як міста-держави вже з прилеглою паланковою територією. Застосувавши структурно-порівняльний метод, І.С.Стороженко довів, що Б.Хмельницький трансформувалася організаційні структури Базавлуцької Січі у структуру своєї держави шляхом таких нововведень: територіальні коші замінив відповідними полками; загальну козацьку раду – гетьманською; розширив склад посадових осіб у управлінських структурах; збільшив чисельність похідних полків й провів інші системоутворюючі реформи. Керуючись принципом ідентифікації свідомості дослідника з історичною особою, діяльність якої розглядається, автор монографії, ототожнюючи себе з Б.Хмельницьким, реставрує як реально існуючий його універсал від 1 березня 1652 р. про створення Чортомлицької Січі.

Шостий розділ праці, котрий, на наш погляд, мав би бути десь на початку книги (можливо, другим), І.С.Стороженко, ґрунтуючись на теорії етногенезу Л.Гумільова, присвячує власній гіпотезі етнічного походження українського козацтва через його пасіонарність (вибух активності народу, етносу). Принагідно нагадаємо, що в історичній науці вже існують етнічні теорії походження козацтва – сарматська, хозарська, бродницька, берладницька, болохівська, татарська, слов'янська. Щоправда, їхні автори не знали тоді про існування таких понять, як «пасіонарність» та «пасіонарний етногенез».

Розглянувши всі етапи козацького етногенезу згідно зі схемою Л.Гумільова, автор монографії робить досить сміливий висновок, який навряд чи буде підтриманий фахівцями. За його глибоким переконанням, розгляд «українського козацтва в аспекті етнічної історії дало підстави відкинути всі існуючі гіпотези щодо його походження, крім гіпотези етногенезу». Нам же під час читання попередніх розділів монографії здавалося, що її автор обґрунтовує лицарську теорію походження козацтва і відповідну ідеологію формування його менталітету та організаційних структур саме на цій підставі. Дослідницькі моделювання цього розділу викликають й інші непрості запитання, котрі поки що не дозволяють нам підтримати авторську тезу про «спростування» ним «помилкових історичних стереотипів».

Узагальнюючи проведене дослідження, історик сам собі ставить питання – що ж нового або оригінального зроблено ним у такій насиченій нетрадиційними і неординарними підходами до минулого книзі? Зазначимо, що висновки його ґрунтовні та розлогі. Дослідник прагне ще раз переконати читача у правдивості власної позиції, у бажанні не гальмувати науку, а, навпаки, збуджуючи думку, викликаючи дискусію, розвивати й удосконалювати її. Ми глибоко переконані, що попри наявні контраверсії, які викличуть полеміку (що для наукового світу дуже добре), праця І.С.Стороженка має незаперечне значення в розвитку і поширенні наукових історичних знань, у формуванні національної свідомості, у продовженні пошуку істини у складній проблемі генези, становлення та еволюції українського козацтва.

В.М.Заруба (Дніпропетровськ)

Іваненко В., Якунін В.
ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. – Дніпропетровськ: Арт-прес, 2006. – 424 с.

Довгоочікуваний «Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА» отримав неоднозначні оцінки серед української громадськості й наукових кіл. Одним він сприйнятий позитивно, як результат ретельних та об'єктивних досліджень, як підсумок уже зробленої істориками роботи з вивчення феномена ОУН і УПА, а також як концептуальний дороговказ для подальших пошуків. Іншими істориками «Фаховий висновок...» сприйнятий негативно або зі значними застереженнями.

Серед останніх – монографія В.Іваненка та В.Якуніна, котра є своєрідною полемічною відповіддю на «Фаховий висновок...» та викладенням власних поглядів щодо історії ОУН і УПА. Безумовно, що він потребує наукового обговорення й відгуків на свою адресу. Адже з виходом даної праці процес вивчення минулого цих двох формувань ще далеко не завершений, потребує подальших пошуків та осмислення.

Предметом дослідження В.Іваненка та В.Якуніна є «переважно новітня історіографія історії ОУН і УПА, методологія досліджень, джерельна база» (с.7). Історіографію минулого висвітлено у третьому і четвертому розділах. Проте спеціально присвячених методології та джерельній базі матеріалів у книзі немає. Треба думати, що її розглядом відведено розділ «Україна воєнної доби у дзеркалі сучасної концептуальної трансформації», хоча він має дуже опосередковане відношення до неї й не відповідає заявленій темі. У цілому аналіз джерел і методології проводиться епізодично.

Уже в анотації автори декларують свій підхід до теми та виступають проти «антинаукових методів дослідження». Головна ідея монографії – подання прикладу «наукового» вивчення історії. Однак такий підхід передбачає, що у вступі до праці дається постановка проблеми та її окремих питань, визначається предмет дослідження, його джерельна база. Саме так вчинили критиковані В.Іваненком та В.Якуніним за «ненауковість» автори «Фахового висновку ... з вивчення діяльності ОУН і УПА»¹.

Проте дослідники замість постановки проблеми починають свою монографію з висновків та оцінок, що суперечить науковим методам і принципам. Зокрема кваліфікація демонстрації ветеранів ОУН і УПА в Києві 14 жовтня 2005 р. як «провокації», використання у передмові таких оціночних тверджень, як «демонстративна наруга над пам'яттю» (с.4), «покаяння з боку ветеранів ОУН і УПА», «індульгенція за скоєні гріхи», «до каяття мають вдатися і ті релігійні конфесії, які слугували загарбникам в Україні» (с.6), належать до жанру полемічної публіцистики, а не наукової монографії.

Там же, у передмові, подані не лише оцінки, а й висновки: «Дослідницькі методи ... мають ... політизований характер, коли з легкістю ігноруються основоположні принципи пізнання минулого – принципи історизму та об'єктивності» (с.7). Проводячи наукове дослідження, слід уникати оцінок і висновків уже на початку праці. Адже тоді видається, що автори підбирають окремі однобічні факти під своє світобачення, а не формують висновки на основі заявлених принципів.

Методологічний аналіз В.Іваненко та В.Якунін починають із наполегливої критики принципу партійності та відстоюють принцип історизму (с.7–8, 49, 72). Однак вони не подають власного розуміння термінів «історизм», «партійність» і «об'єктивність». Звернімося до змісту цих понять, добре роз'ясненого російським дослідником В.Маулем.

Історизм – це принцип пізнання, котрий передбачає розгляд будь-якого явища як такого, що змінюється у часі й просторі, взаємодіє з іншими та розвивається у силу внутрішніх закономірностей. У випадку з ОУН і УПА це означає, що такі явища слід досліджувати не статично, а в динаміці, враховуючи територіальні й часові особливості, внутрішні процеси та відносини, зміни в обставинах, політиці, ідеології, порівнюючи їх із фракціями руху Опору в інших європейських країнах, знаходячи у цьому спільне й особливе, закономірне і випадкове.

Партійність – це підхід ученого до вивчення минулого з позицій певного класу, соціальної групи. Вона проявляється у реалізації їх інтересів та поглядів через історичні дослідження. Принцип партійності об'єктивно притаманний останнім і відіграє певну по-